

МИСТЕЦЬКА ЯПОНІСТИКА У ХАРКОВІ ХІХ — СЕРЕДИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ: АРТЕФАКТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 7.03(477.54)«18/19»:069.5(520):930

Ожога-Масловська А. В. Мистецька японістика у Харкові ХІХ — середини ХХ сторіччя: артефакти і дослідження. На основі архівних матеріалів, періодичних видань та фахової літератури висвітлено етапи розвитку мистецької японістики у Харкові ХІХ — середини ХХ ст. Досліджено джерела формування першого зібрання японського мистецтва в Імператорському Харківському університеті. Розглянуто роль етнографічних збірок А. Краснова та І. Гогунцова в започаткуванні колекцій японських артефактів у Харкові. Проаналізовано діяльність професора А. Краснова як одного із засновників мистецького напрямку у вивченні японського мистецтва. Висвітлено доробок Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС) у галузі арт-японістики, акцентовано увагу на поєднанні теоретичної та практичної діяльності. Систематизовано відомості про японські колекції довоєнного періоду, визначено їх склад і джерела формування.

Ключові слова: історіографія, мистецька японістика, японське мистецтво, орієнтальні дослідження, японські колекції в Харкові.

Ожога-Масловская А. В. Арт-японистика в Харькове ХІХ — середины ХХ века: артефакты и исследования. На основе архивных материалов, публикаций и исследований освещены этапы развития арт-японистики в Харькове ХІХ — середины ХХ в.

Исследованы источники формирования первого собрания японского искусства при Императорском Харьковском университете. Рассмотрена роль этнографических коллекций А. Краснова и И. Гогунцова в формировании собраний японских артефактов в Харькове. Проанализировано научно-публицистическое наследие профессора А. Краснова как одного из зачинателей изучения японской культуры. Освещена деятельность Всеукраинской научной ассоциации востоковедов (ВУНАС) в области арт-японистики, акцентировано внимание на сочетании теоретической и практической деятельности. Систематизированы сведения о японских коллекциях довоенного периода, определены их состав и источники формирования.

Ключевые слова: историография, арт-японистика, японское искусство, ориентальные исследования, японские коллекции в Харькове.

Ozhoha-Maslovskaya A. Art Japanese Studies in Kharkiv in the 19th – the mid 20th centuries: artifacts and research.

Background. Orientalism is an inalienable part of Ukrainian culture and is a clear proof of its being open to the world. Thus, studying the development of research in the field of Japanese culture has been arousing interest not only as the history of a peculiar scientific school but also as a mainstream that is becoming increasingly actual in the context of cognizing the overall picture of the culture of Ukraine.

In this connection, the objective of the research work is to reconstruct the process of the genesis and development of art Japanese studies in Kharkiv in the 19th – the mid 20th centuries on the basis of documents, publications and artifacts of Japanese art.

The corresponding scientific legacy, archive documents, journal and newspaper publications have been analyzed by means of the **method** of content-analysis and systematization. The process of attributing and evaluating the objects of Japanese art have required turning to image-stylistic, formal and comparative analyses.

The first scientific endeavours to reflect the general outline of Orient Studies and, particularly, of Japanese Studies in Kharkiv appear in the 1960s in a work by Professor Andrew Kovalivskiy [8], where the mainstreams of future research in the field under consideration were presented. The historiography of Orient Studies was revived when Ukraine acquired its independent status in 1991, and this revival is connected with the names of such Ukrainian scholars and faculty members of Agatangel Krymskiy Institute of

Orient Studies as Serhiy Kapranov [7], Ivan Bondarenko [1], Ella Tsigankova [23] and others. The issue of collecting orient artifacts in Ukraine is raised in one of Oleksandr Fedoruk's articles [25]. Scientific researches specifically about the history of Art Japanese Studies in Kharkiv, have been conducted by Kharkiv art historians. Namely, Svitlana Rybalko [27] considers modern processes in collecting Japanese art objects in Kharkiv. In her works Tetyana Lytovko [13] focuses on the collection forming history of of Orient art and attributing Eastern artifacts from the funds of the Kharkiv Museum of Arts. Characterizing the overall contribution in the field of the historiography of Orient Studies, it has to be emphasized that the achievements of Kharkiv scientists of the 19th – the mid 20th centuries directed at the research in Japanese art are still to be further studied in modern scientific works.

The initial steps of Japanistics in Kharkiv were also determined by the activities of supporting educational communities of Kharkiv Emperor University, especially the Museum of Fine Arts and Antiquities. In the stocks of the latter, gradually, since the very moment of its foundation, there have been accumulated artifacts of Japanese culture and contributions from private collections have been one of the most valuable sources. Ethnographic works by A. Krasnov and I. Goguntsov made the basis of collecting Japanese art in Kharkiv.

The results of our analysis enable us to conclude that the scientific and journalistic legacy of Professor Krasnov makes him one of the founders of Japanese studies in Kharkiv (“Travelling the Isles of Far East”, From the Cradle of the Civilization”).

We must also make a special emphasis on the contribution of the first researchers of Japanese culture in Kharkiv. Among them there is Professor F. Pashchenko, a Japanese studies and translation expert, the author of a Japanese language textbook and articles on the subject of Japanese literacy and art. We must focus on the legacy of the orientalists V. Zummer, T. Ivanivska, M. Vyazmitina who dedicated their publications to certain dimensions of Japanese studies, as well.

The active development of Oriental studies in Kharkiv was greatly enhanced by the foundation of the All-Ukrainian Scientific Association of Orientalists (AUSAO) in 1926. In 1929 under its auspices they organized the exhibition “Art of the East”, increased the scope of Oriental studies research immensely, initiated issuing the journal “Oriental Works”, where scientific works, including those in the field of Japanistics (G. Gastyev, F. Pashchenko), were published.

In the late 1920s, it is the journal “Universe” that became a most significant event in the cultural life of Kharkiv. The journal publications of that period reflect all the diversity of events in the domain of Art Japanese Studies in Kharkiv: intensive exhibition activities, numerous contributions to Japanese collections of new literary works, collections researching (articles by V. Zummer, T. Ivanovska, M. Vyazmitina, V. Viktorov).

During the 19th – the mid 20th centuries there were created favorable conditions in Kharkiv for developing Oriental Studies with a special focus on Art Japanese Studies. However, Stalin repressions and, eventually, the Second World War did not only slow down that process but literally ruined the very basis of Kharkiv Oriental Studies, particularly Japanese Art Studies. The major part of the collections and archive materials disappeared during the Second World War.

The **result** of our studying a number of articles by A. Krasnov about the culture of Japan, never mentioned by a single scholar before, is a unique scientific and journalistic legacy that in early 20th century both enhanced popularizing and initiating interest in Japanese art among Kharkivites and promoted creative reconstructing of the image of Japan not as an enemy but as a country of art and culture. Our analysis of the Japanese art artifacts, which have been kept in Kharkiv museums since the pre-war period, has determined our scientific assumption about certain objects originating from the ethnographic collection of A. Krasnov. On the basis of studying

publications in the journals "Oriental World" and "Universe", as well as occasional preserved works of art we have made a conclusion concerning the significance and high artistic value of Japanese collections in Kharkiv in the early 20th century, containing collections of Japanese *ukiyo-e prints*, *netsukes*, objects made of porcelain, bronze, etc.

Keywords: historiography, Art Japanese Studies, Japanese art, oriental studies, Japanese collections in Kharkiv.

Постановка проблеми. Актуальність.

Сходознавство є невід'ємною часткою української культури і свідченням її відкритості світові. Тож вивчення розвитку досліджень та колекціонування у галузі мистецької японістики не тільки становить інтерес як історія наукової школи, а й набуває актуальності у контексті осмислення загальної картини розвитку культури України.

Зв'язок із науковими чи практичними завданнями. Стаття виконана згідно з планом науково-дослідних робіт у Харківській державній академії дизайну і мистецтв. Представлені результати можуть бути використані при розробці навчальних програм та лекцій з історії українського мистецтва, культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Перші нариси, що відтворюють загальний контур розвитку сходознавства і, зокрема, японістики у Харкові, з'являються у 1960-ті рр. У статі «Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках» професора Андрія Ковалівського [8] міститься огляд історії дослідження Сходу починаючи із заснування у 1804 р. Імператорського Харківського університету і до 1950-х рр. Згадана робота окреслила провідні вектори майбутнього досліджень у зазначеній царині, однак подальшого вивчення історії сходознавства не відбулося.

Повернення до вивчення історіографії сходознавства почалося з проголошенням Україною у 1991 р. статуту незалежності і пов'язано з іменами українських науковців, співробітників Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського: Сергія Капранова [7], Івана Бондаренка [1], Елли Циганкової [23] та ін. У їхніх працях харківська японістика згадується з точки зору мовних питань та у контексті загальних процесів японознавства в Україні. Важливим кроком в упорядкуванні історії української школи сходознавства став виданий Інститутом сходознавства бібліографічний словник «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [23]. Колективна праця у цьому виданні представляє розгорнуті біографії представників українського сходознавства. Проте гілка харківської японістики висвітлена надто пунктирно, значна частина праць, присвячених мистецтву Японії, не згадується. У цілому увага авторів зосереджена на київській та одеській сходознавчих школах.

Питання колекціонування східних артефактів в Україні порушує у своїй статті Олександр Федорук [25]. Дослідження, що торкаються безпосередньо історії мистецької японістики у Харкові, належать харківським мистецтвознавцям. Зокрема Світлана Рибалко [27] розглядає сучасні

процеси в колекціонуванні японського мистецтва у Харкові. Тетяна Литовко [13] присвячує свої розвідки історії формування збірок мистецтва Сходу (етнографічні колекції А. Краснова й І. Гогунцова) та висловлює припущення щодо атрибуції творів східного мистецтва з колекції Харківського художнього музею. Проблему ідентифікації східних артефактів із фондів Харківського історичного музею порушує співробітник музею Аліна Муратова [15].

Характеризуючи загальний доробок у галузі історіографії сходознавства, зазначимо, що надбання харківських вчених XIX — середини XX ст., спрямовані на вивчення японського мистецтва, не здобули належного висвітлення у сучасних наукових дослідженнях.

Мета запропонованої статті полягає в реконструкції процесів зародження та розвитку арт-японістики у Харкові XIX — середини XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні неможливо точно встановити, коли у Харкові з'явилися перші відомості про Японію, далеку та екзотичну країну Сходу. Однак дослідження документів діяльності Імператорського Харківського університету (1804 р. заснування), що став одним із наукових і культурних осередків не тільки України початку XIX ст., а й Російської імперії, дозволяють зробити деякі припущення.

Перші згадки про японські артефакти містяться у каталогах монет мюнц-кабінету Музею красних мистецтв та старожитностей Імператорського Харківського університету. Музей красних мистецтв та старожитностей веде свою історію з перших років заснування університету. Спочатку структура музею складала мальовничі класи, мюнц-кабінет та кабінет рідкостей. Але тільки з 1835 р. із введенням нового університетського статуту ця установа наголошується Музеєм красних мистецтв та старожитностей та одержує фінансування. З цього моменту починається активне поповнення колекції музею не лише за рахунок закупівлі, а й завдяки щедрим пожертвуванням [22, с. 7–9].

Як зазначив професор харківського університету А. Ковалівський (1895–1969), посилаючись на рукописний «каталог № 1 писаний рукою Х. Френа німецькою мовою», університет у своєму мюнц-кабінеті 1827 р. вже мав 203 східні монети, а трохи пізніше, завдяки великому поповненню, — понад 1300 східних монет, зокрема «китайські (XII–XVIII ст.), японські (japanici — 7 штук)» [8, с. 29]. Професор Єгор Рєдін (1863–1908), завідувач музею наприкінці XIX ст., вказував, що мюнц-кабінет в 1829 р. поповнився цінною «колекцією східних монет доктора Шпревіца, числом 1170 штук» [22, с. 9], але чи були японські монети у цій збірці — невідомо. Про подальші надходження предметів японської культури до колекції музею є тільки поодинокі нотатки, які свідчать, що надалі починаючи з 50-х р. XIX ст. до музейної збірки потрапляли

далекосхідні старожитності: «...різні китайські і японські речі і т. д.» [22, с. 49] (*мову оригіналу збережено*. — А. О.-М.) Про більш пізні надходження східних предметів є відомості, у яких значиться: «У музеї є досить багато етнографічних предметів: колекція вишивок з Подольск. губ. від проф. М. Ф. Сумцова, ідоли і шати зі Сходу та ін.» [24, с. 63].

На жаль, відсутність каталогів східних колекцій того часу не дозволяє скласти повне уявлення про їх вміст. Бібліограф Григорій Чиріков (1835–1881), що 1872 р. зайняв посаду завідувача музеєм, почав каталогізацію фондів, але передчасна смерть перервала його працю і східні артефакти так і залишилися неописаними.

Ситуація змінилася з переїздом до Харкова географа-ботаніка, мандрівника, першого доктора географії в Росії, професора Андрія Краснова (1862–1914). У Харківському університеті він очолював кафедру географії і етнографії у 1889–1912 рр. У 1892 р. А. Краснов відвідав Яву, Японію, Сахалін, Приморську область. За три роки потому він бере участь у «чайній» експедиції, об'їхавши Цейлон, південні схили Гімалаїв, Китай і Японію. Крім основного завдання, пов'язаного з акліматизацією східних культурних рослин на території західної Грузії, результатом цих подорожей стала привезена вченим унікальна етнографічна колекція, значна частка якої презентувала культуру і побут дореформеної Японії. Про саму колекцію йтиметься нижче, але насамперед слід звернути увагу на науково-публіцистичний доробок А. Краснова, що незаслужено обійдений увагою дослідників.

Своїм подорожам А. Краснов присвятив нариси, що були надруковані у виданні «Книжка тижня», які потім вийшли окремими книгами під назвами «По островам Далекаго Востока. Путевые очерки» (1895) [12] та «Из колыбели цивилизации. Письма из кругосветного путешествия» (1898) [9]. Як слушно зауважив Валерій Талієв (1872–1932), відомий ботанік, професор Харківського університету з 1895 по 1913 р., «то був перший популярний опис культурної Японії, яку доти росіяни знали тільки за описом “Фрегат «Паллада»” Гончарова» [18, с. 25].

Крім того, у щотижневій газеті Слобожанщини «Южный край» у 1904–1905 рр. ним було опубліковано серію статей, присвячених виключно Японії: «Основа японської цивілізації», «Основа духовної культури Японії», «Вечір з гейшами» та ін. Треба підкреслити, що саме в той час ішла російсько-японська війна і газетні шпальти в ті роки заповнювалися репортажами з місць бойових подій, формуючи образ ворога. Однак професор А. Краснов, що мав можливість безпосередніх контактів з японцями, їх культурою і побутом, явно зачарований Японією, у своїх нарисах надавав зовсім інший погляд на цю країну, торкаючись майже всіх сфер буття японців: від економічно-політичної системи, виробничих ре-

месел та знарядь праці до гастрономічних спокус, родинних відносин, виховання та освіти. Людина великої культури і широкого кругозору, він аналізував малайзійські коріння японської культури, простежував духовні та релігійні основи суспільства, відмічав первинну роль культурних рослин і природи в розвитку ремесел у Японії, детально описував виробничі процеси виготовлення порцелянових та лакових виробів, підносив красу японських шовкових кімоно і живопису тушшю [10]. Ця цілісна картина японського світу кінця XIX ст. залишається актуальною і сьогодні, надаючи багато матеріалу для дослідників.

Нарешті, А. Краснова приваблювала не тільки екзотичність культури Країни сонця, що сходить, а й її успіхи і темпи розвитку після реформи Мейджі, зокрема у сфері освіти. Можна припустити, що ідею створення музею етнографії при географічному кабінеті університету¹ вчений почерпнув, відвідавши один із токійських університетів. «Музеї та лабораторії університету можуть змусити почервоніти будь-якого із завідувачів кабінетами наших провінційних університетів» [9, с. 460]. І далі: «...антропологічний кабінет, крім чисто антропологічних об'єктів, містить у собі етнографічні зібрання з Японії, Мікронезії, Меланезії, Полінезії і Америки, археологічні колекції з Європи і Америки...» [9, с. 461].

У статті Воскресенського, опублікованій у «Харківських відомостях» 1899 р., яка була присвячена Харківському міському музею (1886 р. заснування, далі — Харківський міський художньо-промисловий музей), автор вказував, що протягом останнього року музей збагатився етнографічним відділом, складеним за планом професора А. Краснова, «яким доставлено і більшість колекцій» [3, с. 5]. На той момент етнографічна колекція була представлена предметами з Далекого Сходу й Азії, і на першому місці, підкреслював автор, знаходилися японські колекції, «як за повнотою їх, усього 200 номерів, так і за тим інтересом, який за останні роки викликала ця країна...» [3, с. 5]. Серед предметів японського побуту, одягу та ремісничих знарядь «предмети духовної літературно-художньої творчості японців представлені колекцією книжок, газет, карикатур і, між іншим, витончено-художньо виконаною вишивкою: на шовковій тканині зображені шовками ж мавпи, що чіпляються одна за одну» [3, с. 5]. До духовної творчості автор відносив також і речі релігійного культу: «...зображення богині милосердя, бронзові ідоли і чудово розкішна буддійська божниця» [3, с. 5].

У 1902 р. в Харкові був виданий путівник по Харківському міському художньо-промислому музею, який містив повний перелік предметів етнографічного відділу. На жаль, предмети япон-

¹ У 1900 р. було прийнято рішення про організацію Етнографічного музею при Харківському університеті; колекцію його в подальшому склали експонати етнографічної виставки, головування якою було доручено професору А. Краснову. Виставка була приурочена до XII археологічного з'їзду, що відбувся у м. Харкові у 1902 р. [24, с. 133–136].

ської колекції не описані детально, до того ж деякі з них подаються упереміш із китайськими, що ускладнює їх атрибуцію. Серед японських артефактів значаться традиційний одяг, віяла, посуд та ін. предмети побуту, ритуальні речі: «Перед божницею розставлені атрибути вівтаря, схожі на японські: курильниця, світильники, жертвовні речі» [19, с. 53]. Тому можна лише припустити, що японська курильниця (іл. 1) з фондів Харківського історичного музею (1920 р. заснування, далі — ХІМ), який став у радянські часи одним із спадкоємців музею, є одним із предметів колекції А. Краснова (№ 8 — курильниця; № 73 — кімнатні курильниці) [19, с. 58–60]. Проте можна зробити припущення, що № 8 — запис «бронзовий чайник для кип'ятіння води» [19, с. 55] — і є бронзовою курильницею, що була повернена у музейну збірку в 1945 р. з Німеччини² (в записі книги фондів збереження «Метал» ХІМ за інв. № М-649 вона значиться як «японський чайник»), прекрасний зразок японського культурного мистецтва пізньої епохи Мейджі. На денці курильниці є відбиток печатки майстра з його ім'ям. Поверхню курильниці покриває рельєфне зображення з традиційним сюжетом: на одному боці — рибалки на човнах біля берега, на якому видніє дах пагоди, на іншому — жінка з дитиною на березі, що чекають на їх повернення. Кришка виконана у вигляді японського міфологічного морського чудища *аякаші*, зустріч із яким смертельно небезпечна для рибалок.

Великою подією у культурному житті Харкова став ХІІ археологічний з'їзд, що відбувся 1902 р. і продемонстрував потужний потенціал приватного колекціонування на Слобожанщині початку ХХ ст. Предмети з етнографічної виставки, приуроченої до з'їзду, пізніше увійшли до колекції етнографічного музею Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, завідувачем якого став Микола Сумцов (1854–1922) [24, с. 133–137]. Незважаючи на те, що з'їзд був орієнтований на вітчизняний історико-археологічний матеріал, у його каталозі серед переліку предметів зі збірок приватних колекціонерів автором цих рядків вдалося знайти записи про далекосхідні артефакти. Наприклад, із колекції Г. І. і М. А. Хаджопуло — «№ 476 — віяло зі слонової кістки з живописом на шовку; належало пані Самборській» [6, с. 51].

1910 р. Географічний кабінет Харківського університету поповнився потужною колекцією офіцера І. Гогунцова, який багато часу провів у Сибіру, Китаї та Японії. Його благодійна ідея створення на батьківщині музею при Курській громадській бібліотеці зазнала краху, і свою далекосхідну колекцію І. Гогунцов перевіз до Харкова. Історії походження і артефактам із цієї збірки були присвячені публікації А. Краснова в

газеті «Южный край» за 1910–1911 рр., завдяки чому ми маємо інформацію про склад колекції [11]. Серед детального опису релігійних ритуалів і побутових традицій народів Далекого Сходу ми знаходимо указання на предмети релігійного культу з Японії: «На додаток до пантеону китайських божеств, що зберігаються у вигляді дрібних фігурок у шафах... невелика японська буддійська божниця» [11, с. 5]. До складу колекції також входили предмети побуту китайських селян і чиновників, надруковані ієрогліфами рахунки, договори, книги, китайський одяг чиновників різних рангів, знаки відмінності, парасольки, кістки і карти для азартних ігор, представлено «зброю всіх етапів її еволюції, починаючи від луків і до японської системи рушниць» [11, с. 4], грошові знаки (монети, китайські асигнації і японські кредитки). Відвідувачі могли одразу порівняти китайські ієрогліфічні написи з японськими, в яких використовувався спрощений алфавіт, де знаки відповідають вже не поняттям, а складам [11, с. 4]. А. Краснов у статті висловлювався за злиття етнографічної колекції І. Гогунцова з колекцією міського художньо-промислового музею, що в подальшому і відбулося.

1912 р. завідувачем нумізматичного кабінету університету Річардом Шерцлем (1850–1917) був виданий повний каталог східних монет, що охоплював 1495 зразків. Японія в ньому була представлена п'ятьма монетами: однією золотою (це овальний кобанг) та чотирма срібними («кодама, що має форму товстого боба з клеймами на обох боках» [17, с. 155]).

Характеризуючи особливості формування музейних колекцій у Харкові протягом ХІХ та на початку ХХ ст., зауважимо, що їх поповнення здійснювалось не лише шляхом закупівлі, а й завдяки щедрим пожертвуванням. Про це свідчить запис у Копіювальній книзі № 3 Харківського університету «Список предметів, переданих етнографічному музею» 1913 р., листи № 323–324 [26]. До цього списку входять крім китайських та українських речей японська сукня з поясом до нього, пара лакованих дерев'яних башмаків, робочий ларчик дерев'яний з подушкою, плетений капелюх (номери за списком 585–587). Крім того, у переліку значаться ящик із гральними картами та зубним порошком, дощовик із риб'ячих міхурів, дві циновки з трави, три шматки китайської тканини та ін. Деякі з цих речей пожертвовані «флоту лейтенантом Володимиром Михайловичем Романовим» в 1823 р., інші — «Пав. Ів. Нестером, 25 жовтня 1880 р.» [26].

Після революції 1917 р. приватні колекції Харкова стали державною власністю і перейшли до музеїв. А. Ковалівський вказував на цінні збірки східних речей, що належали колись деяким представникам харківської буржуазії, наприклад Сабанському та ін.³ У перше десятиліття після

² 1945 р. до музею було повернуто розшукані бійцями Червоної армії в місті Цедінін (Бранденбурзька провінція, Німеччина) декілька музейних предметів, вивезених під час окупації Харкова протягом Другої світової війни.

³ Проте в дослідженні Л. Ю. Мельничук, присвяченому приватним збіркам Слобожанщини цього періоду, не знайдено й згадки про східні твори з колекції Сабанських.

революції були засновані Харківський державний художньо-історичний музей та Всеукраїнська асоціація сходознавців. Остання мала на меті не тільки дослідження країн Сходу, а й створення Музею Сходу на основі зібраних співробітниками колекцій [8, с. 113].

1920–1930-ті рр. у Харкові відмічені численними реорганізаціями, заснуванням нових і скасуванням уже діючих музейних закладів, пересуванням колекцій. Нова влада намагалася підпорядкувати музейну справу своїм ідеологічним завданням. У переліку «Наукові установи та організації УССР» за 1930 р. ми знаходимо: «Державний Художньо-історичний музей, вул. Вільної Академії, 6/8... Роботу свою музей не розгорнув іще, бо немає відповідного приміщення для експозицій музейних колекцій, а тому й закритий для відвідування. Музей має 3 основних відділи: живописі, графіки, декоративно-прикладного мистецтва; останній відділ має кабінет кераміки і кабінет мистецтва Сходу» [16, с. 260].

1926 р. відбулися збори першого в Україні творчого об'єднання істориків, мистецтвознавців, етнографів, філологів, економістів — Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС). Важливим етапом діяльності цієї ініціативи став випуск журналу «Східний світ» — органу Всеукраїнської асоціації сходознавців (з 1930 р. був перейменований на «Червоний Схід»), перший номер якого був надрукований наприкінці 1927 р. Крім суто політичних і економічних проблем, у публікаціях журналу чимало місця відводилось природі, історії, побуту населення та мистецтву країн Сходу. Протягом 1927–1931 рр. у журналі було надруковано 11 статей, присвячених Японії.

Серед матеріалів, що простежували нафтові, аграрні й політико-економічні проблеми цієї країни (нарис Г. Гастєва (1930, № 4–5), треба відзначити праці Федора Пущенка (1879 — після 1937) — японознавця, викладача японської мови, автора виданого 1926 р. підручника з японської мови, що був написаний ще 1918 р. [8, с. 84]. У журналі «Східний світ» Ф. Пущенком було опубліковано переклади японських «мітологічних» оповідань та статтю, присвячену японському письменству [21, с. 192–197]. Але найбільший інтерес викликають його критичні нотатки до праці Р. Дмитренка «Народна творчість Японії. Мініатюрна скульптура, нецке, маски, тсуби» [20, с. 284–287]. Ретельний аналіз буклету, присвяченого японській колекції московського Музею східних культур, видає не тільки витонченого лінгвіста, а й знавця тонкощів японського мистецтва. Ф. Пущенко критикує автора за те, що він «чомусь узагальнює мініатюризм ніби на всі галузі японського мистецтва» [20, с. 284] (*заширено особливості мови оригіналу*. — А. О.-М.), і наводить своє бачення розвитку японського сніцарства, пов'язуючи його з релігійними суперечками між буддизмом та релігією Сшінто [20, с. 284]. Учений також докоряє автору

брошури за неточності в описі «мітологічних» сюжетів, використаних різьбярями, і шкодує, що такі статті не сприяють розумінню і популяризації японського мистецтва.

Одним із найпотужніших явищ тогочасної української культури був журнал «Всесвіт», де публікувалися літературні твори та матеріали щодо культур України й зарубіжжя. На шпальтах журналу містяться відомості, що дозволяють відновити картину дослідження Японії і японських колекцій того часу. Так, лише протягом 1929 р. було опубліковано серію статей, присвячених саме мистецьким подіям у галузі японістики. Серед них привертає особливу увагу стаття сходознавця Всеволода Зуммера (1885–1970) щодо виставки «Мистецтво Сходу», організаторами якої виступили Харківський художньо-історичний музей спільно з ВУНАС. Учений повідомляє, що експозиція виставки містила три розділи: кімнати Далекого та Близького Сходу та Мистецтво турецьких народів. «Тут виставлені ужиткові речі, що, перше ніж потрапити на музейні полиці, задовольняли життєві потреби: на килими сідали, з келихів пили, шаблями рубалися. Навіть у вільних проявах цього мистецтва, — перських мініатюрах, япанських різьбах, — передбачені їхні застосувальні функції... найтонші япанські вироби з слонової кости — просто гудзики («нетцке»). Не ізолювані від життя ужиткові речі наповнюють елементами мистецтва всі пори побуту» [4, с. 15].

Стосовно згаданої виставки додамо, що до неї був виданий путівник українською мовою з французьким покажчиком, укладений ученицею В. Зуммера Марією Вязмітіною (1896–1994) [14].

Того ж року «Всесвіт» повідомляв про виставку японської дитячої книжки, організовану Товариством культурного зв'язку з закордоном і Державною Академією художніх наук. Виставка «Момотаро, Ісумбосі та «Горобець з підрізаним язиком»», названа іменами найпопулярніших героїв японських дитячих казок, демонструвалася у «Будинку Освіти». Як зазначає автор огляду, в експозиції були представлені різноманітні друковані видання, в яких «вжито всіх способів старовинної японської графіки й сучасних технічних досягнень», колекції ляльок у традиційному японському вбранні та дитячі малюнки [2, с. 9]. Цікавим уявляється й підсумок автора нотаток: «...уперше перед нами Японія з...серйозною культурою без нудних хризантем» [2, с. 9]. Найбільш розгорнутий допис щодо японського мистецтва належить Тетяні Івановській⁴. У центрі уваги дослідниці — нецке з колекції Харківського державного художньо-історичного музею. Автор дає атрибуцію творів, називає характерні іконографічні ознаки. Так, аналізуючи зображення бога щастя Дайкоку, вона писала: «...на плечі йому сидить пацюк, що

⁴ Стаття у тижневику «Всесвіт» № 5 від 3 лютого 1929 р. підписана ініціалами М. Н., але в провіднику по виставці «Мистецтво сходу» за 1929 р. в бібліографічному описі автором цієї статті значиться Т. О. Івановська [14, с. 37].

його він тримає за шнур; пацюк зодягнений, на голові у нього ковпак, в передній лапі молоток» [5, с. 13] (іл. 2). Т. Івановська виокремила й групу предметів збірки, які зображали повсякденне життя людей: жінку, яка на колінах просіває зерно; дідуся з онуком, що збирають яблука; двох борців, котрі борються, а поруч стоїть суддя; селянина з оберемком хворосту; рибалку, що за плечима несе корзину на рибу, і т. ін. Дослідниця вказувала на витонченість роботи японських майстрів, підкреслювала майстерне зображення найдрібніших деталей. «Пророблено кожен мускул на тілі, викінчено нігті на руках і ногах, коли відчинений рот, видно зуби, язик тощо — і всі ці деталі подано, незважаючи на невеликий розмір статуеток: найбільша з них має 9 сантиметрів» [5, с. 13]. Звертаючи увагу на витончену роботу японських різьбярів, авторка зауважувала, що ті статуетки, датовані XVIII–XIX ст., вельми майстерно виконані, високо цінуються в Японії і кожна з них має підпис майстра [5, с. 13].

Деякі роки потому Т. Івановська була призначена завідувачем кабінету східного мистецтва у створеній 1934 р. Харківській державній картинній галереї, що розташувалась у спеціально збудованому для неї приміщенні на вул. Басейній, 18 (нині — вул. Ярослава Мудрого). До галереї перейшла переважна більшість музейних експонатів образотворчого мистецтва Харкова.

У кабінеті східного мистецтва «експонувалися статуетки й різні вироби з бронзи, різьбленої слонової кістки, китайські мініатюри, намальовані на рисовому папері, шовкові віяла, ціла вітрина японських нецке, какемоно (розмальовані смуги паперу або шовку), манекен середньовічного японського самурая у повному лицарському вбранні...» [8, с. 113].

Доповнює уявлення про східні експонати нинішній завідувач відділу декоративно-прикладного мистецтва Харківського художнього музею Т. Литовко, яка, посилаючись на записи інвентарної книги (УКГ № 1 (1–1361 ДУМ)), вказує на велику збірку з кабінету графіки галереї, де зберігалися малюнки і естампи китайських, японських, індійських і перських майстрів [13, с. 94]. Є велика ймовірність, що походження японської гравюри укійо-е, надрукованої на обкладинці одного з номерів журналу «Всесвіт» (№ 15, 1928 р.) та підписаної «малюнок японського художника Гарунобу», походить саме з тієї колекції. Ієрогліфічний підпис на аркуші збігається з підписом одного з найвідоміших японських майстрів Гарунобу Судзукі (1725?–1770) — одного з перших, що звернувся до створення багатоколірних гравюр (іл. 3).

З 1930 р. розпочався процес винищення української інтелігенції, і в тому числі харківської сходознавчої школи. Спочатку було розформовано ВУНАС, у 1931 р. — журнал «Східний світ». З 1934 р. на тривалий час (аж до «відлиги») припинив діяльність журнал «Всесвіт» — останнє видання, де публікувалися сходознавці. Більшість

науковців, що присвятили свої розвідки вивченню культур Сходу, були репресовані.

Після хвилі репресій, що фактично знищили сходознавство у Харкові (така участь спіткала й київську школу), єдиним джерелом вивчення культури та мистецьких традицій Японії залишилися колекції артефактів. Унаслідок численних реорганізацій, колекції передавалися від однієї музейної установи до іншої, що позначилося на розпорошеності зібрань. Однак більша частина предметів японського мистецтва потрапила, як уже зазначалося, до картинної галереї (нині — ХХМ) і утворила одне з найпотужніших зібрань у колишньому СРСР. На жаль, сформований у картинній галереї фонд мистецтва Сходу був фактично знищений під час Другої світової війни. Про трагедію, що спіткала цю збірку, писали багато дослідників. Як повідомляв А. Ковалівський, частина колекції була пограбована під час окупації, більшість експонатів, що залишилися в Харкові, загинули внаслідок пожежі, причому згорів і сам будинок галереї. Загинули й архівні документи, що підтверджували джерела походження східних колекцій [8, с. 114]. Після війни з Німеччини та Австрії у Харків було повернено невелику частку пограбованого, зокрема й предмети японського мистецтва.

У Харківському художньому музеї збереглася частина інвентарних книг, одна з яких містить опис творів Сходу. 183 предмета надійшли від східних колекцій університету [13, с. 94]. З нечисленних вцілілих творів японського мистецтва з фондів ХХМ Т. Литовко описує теракотову скульптуру оборонця, припускаючи, що вона «зображує одного з пари охоронителів Нію з іменем «Агво» [13, с. 97], та вказує на численну колекцію порцелянів із колекції університету, визначену як вироби з Китаю та Японії, на яких сюжетні декоративного розпису відтворювали орнаментальні і традиційні жанрові сюжети (з неї у фондах музею збереглося тільки блюдо) [13, с. 97]. Унаслідок викладених обставин атрибуція нечисленних предметів японського мистецтва, що залишилися від потужних колекцій кінця XIX — початку XX ст. в музейних фондах Харкова, часто викликає труднощі.

У контексті досліджуваної теми слід також згадати керамічні вироби з фондів ХІМ. В інвентарній книзі Групи збереження «КС» вони вказані як предмети китайського походження. Але порцелянову вазу (інв. № КС-181), декоровану витонченим малюнком японських красунь, можна віднести до славнозвісних порцелянів «імарі» (іл. 4). Центром виробництва цих порцелянових виробів було місто Аріта на острові Кюсю, а портом, з якого відправляли яскраво декоровані вази до Європи, — Імарі. На походження з Аріта, відомого видобуванням високоякісного коаліну, вказує і місце пошкодження черепка, яке вирізняється білизною порцеляни (це дозволяло не покривати малюнком всю поверхню виробу).

Лл. 1. Курильниця. Японія. Епоха Мейджі.
Бронза, рельєф

Лл. 2. Бог щастя Дайкоку. Нецке. Японія.
Епоха Мейджі. Слонова кістка

Лл. 3. Гарунобу Судзукі. Японія. Гравюра укйю-е. XVIII ст.

Лл. 4. Ваза. Японія. Епоха Мейджі. Порцеляна
Аріта (Імарі). Надглазурний розпис

На денці вази є підпис майстра. Як зазначається у запису в інвентарній книзі ХІМ, ваза «Імарі» — з довоєнної колекції і належить до предметів, що були повернуті до Харкова у 1945 р. з Відня.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що протягом ХІХ — на початку ХХ ст. у Харкові були створені умови для розвитку сходознавства і, зокрема, арт-японістики. Однак сталінські репресії, а згодом і Друга світова війна не лише загальмують цей процес, а й взагалі зруйнують засади харківського сходознавства і, зокрема, досліджень японського мистецтва.

Висновки. На підставі архівних матеріалів, періодичних видань та останніх досліджень виявлено, що перші кроки у галузі японістики у Харкові були зумовлені діяльністю допоміжних учбових товариств Імператорського Харківського університету, до складу якого входив Музей красних мистецтв і старожитностей. У фондах останнього поступово накопичувалися артефакти японської культури, у тому числі і за рахунок пожертвувань із приватних колекцій (етнографічні збірки професора А. Краснова, І. Гогунцова). Різноманіття науково-публіцистичної спадщини А. Краснова дозволяє визнати його одним із засновників японістики у Харкові.

Дослідження діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС) дозволяє стверджувати про наступний етап у розвитку японознавства у Харкові у 1920–1930-х рр. Публікації членів асоціації В. Зуммера, Т. Івановської, Ф. Пащенко та ін. у журналах «Східний світ» і «Всесвіт» свідчать про активний процес японознавчих досліджень, формування східних колекцій та виставкову діяльність у ті часи.

Незважаючи на знищення харківської сходознавчої школи на початку 1930-х рр., у перші три десятиліття ХХ ст. східні колекції, у тому числі японські, отримали значні поповнення. Серед джерел надходжень: колекції Харківського університету, колекція А. Краснова, приватні збірки можливих харків'ян, націоналізовані після революції 1917 р., предмети мистецтва з фондів інших музеїв.

Більшість колекцій і архівних матеріалів загинуло під час Другої світової війни, але аналіз архівних і документальних матеріалів свідчить про високу художню цінність японських колекцій у Харкові в довоєнний період, які містили збірки японських гравюр, нецке, предметів із порцеляни, бронзи та ін. Це підтверджують і нечисленні артефакти японського мистецтва, що залишилися у музейних збірках Харкова з довоєнного періоду (курильниця і порцеляна з фондів ХІМ). Їх дослідження дозволило зробити припущення про походження курильниці з етнографічної колекції А. Краснова.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні науково-публіцистичної спадщини А. Краснова у контексті його японознавчих розвідок, а також висвітленні соціокультурних умов розвитку мистецької японістики в Україні другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Література:

1. Бондаренко І. Японістика в Україні: історія та сучасність [Текст] / І. Бондаренко, Т. Добко, К. Комісаров // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. — 2007. — № 12. — С. 4–14.
2. Вікторов В. Подорож Момосаро, Ісумбосі та Горобія з підрізанним язиком [Текст] / В. Вікторов // Всесвіт (Харків). — 1929. — № 3. — С. 8–9.
3. Воскресенский. Харьковский городской музей [Текст] / Воскресенский // Харьковские ведомости. — 1899. — 17 июня.
4. Зуммер В. Виставка «Мистецтво Сходу». Зі збірок Харківського Художньо-Історичного Музею у Всеукраїнській Науковій Асоціації Сходознавства [Текст] / В. Зуммер // Всесвіт. — 1929. — № 40. — С. 15.
5. Івановська Т. О. (М.Н.). Японські статуетки [Текст] / Т. О. Івановська (М.Н.) // Всесвіт. — 1929. — № 5. — С. 13.
6. Каталог виставки XII археологического съезда в Харькове [Текст]. — Харьков, 1902. — С. 51.
7. Капранов С. В. Становлення японознавства в Україні [Текст] / С. В. Капранов // Сходознавство. — 2010. — № 49–50. — С. 38–49.
8. Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у ХVІІІ–ХХ віках [Текст] / А. Ковалівський // Антологія літератур Сходу / Відп. ред. В. І. Астахов. — Х., 1961. — С. 9–122.
9. Краснов А. Н. Из колыбели цивилизации. Письма из кругосветного путешествия [Текст] / А. Н. Краснов. — СПб. : Тип. М. Меркушева, 1898. — 658 с.
10. Краснов А. Н. Кое-что о японской культуре [Текст] / А. Н. Краснов // Южный край. — 1904. — 8, 11, 15, 19, 22, 26 марта.
11. Краснов А. Н. Коллекция Гогунцова в харьковском университете [Текст] / А. Н. Краснов // Южный край. — 1911. — 4, 16 января. — С. 4–5.
12. Краснов А. Н. По островам Далекого Востока. Путевые очерки [Текст] / А. Н. Краснов. — СПб. : Тип. Н. А. Лебедева, 1895. — 443 с.
13. Литовко Т. Ю. Твори мистецтва Сходу в колекціях імператорського харківського університету. До питання реконструкції східної колекції Харкова [Текст] / Т. Ю. Литовко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — 2012. — № 2. — С. 93–98.
14. Мистецтво сходу. Провідник виставки художньо-історичного музею [Текст] / Укладач М. І. Вязмітіна. — Х., 1929. — 37 с. : 18 іл.
15. Муратова А. В. Предмети східного походження з фондів ХІМ (до питання вивчення) [Текст] / А. В. Муратова // Двадцять перші Сумцовські читання : зб. мат. Всеукр. наук. конф. «Музей у глобальному світі : інновації та збереження традицій», присвяченої 95-річчю з часу заснування Харківського історичного музею (17 квітня 2015 р.). — Х. : Майдан, 2015. — С. 241–248.
16. Наукові установи та організації УССР. Державна Плянво Комісія УССР [Текст]. — Х., 1930. — С. 260.
17. Описание медалей и монет, хранящихся в Нумизматическом кабинете харьковского университета. Ч. III. Восточные монеты [Текст] / Сост. проф. Р. Шерльц. — Х., 1912. — С. 155.
18. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914) [Текст] / под. ред. В. И. Талиева ; Харьк. общество любителей природы. — Харьков : Тип. М. Х. Сергеева, 1916. — 224 с.
19. Путеводитель по харьковскому городскому художественно-промышленному музею и этнографическому отделу. — Харьков, 1902. — 79 с.
20. Пуценко Ф. Нотатки до брошури Дмитренко Р. П. «Народное творчество Японии. Миниатюрная скульптура, нецке, маски, тсубы» / Ф. Пуценко // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 284–287.
21. Пуценко Ф. Японське письменство [Текст] / Ф. Пуценко // Східний світ. — 1927. — № 1. — С. 192–197.
22. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета (1805–1905)

- [Текст] : Кисторії Имп. Харьк. ун-та / Е. К. Редін. — Х. : Типо-літогр. М. Зильберберг, 1904. — 106 с.
23. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах [Текст] : бібліограф. словник / упоряд. : Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк ; редкол. : Матвєєва Л. В. (голов. ред.) та ін. ; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. — К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. — 260 с.
 24. Ученые общества и учебновспомогательныя учреждения Харьковского Университета (1805–1905) [Текст] / Харьковский Императорский университет ; Под ред. проф. Д. И. Базалея и проф. И. П. Осипова. — Х. Печатное дело, 1911. — 282 с.
 25. Федорук О. Сонце сходить на Сході [Текст] / О. Федорук // Зі Сходу на Захід : японська мініатюрна пластика з колекції Олександра Фельдмана / С. Рибалко. — Х. : Фоліо, 2009. — С. 6–9.
 26. ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 772-р 1702/с. Музей изящних искусств и древностей. Копировавшая книга № 3. Арк. 323–324.
 27. Rybalko S. Japanese Fine Arts in Private and Museum Collections in Kharkiv, Ukraine [Текст] / S. Rybalko // European Journal of Arts & Humanities. — London, 2013. — No. 1. — P. 17–25.
- References:**
1. Bondarenko, I., Dobko, T., Komisarov, K. (2007). Yaponistyka v Ukrayini : istoriya ta suchasnist [Japanese Studies in Ukraine : Past and Present]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. H. Shevchenka — Bulletin of Kiev National University named after Taras Shevchenko. Kiev, 12, 4–14. [In Ukrainian].
 2. Viktorov, V. (1929). Podorozh Momosaro, Isumbosi ta Horobtsya z pidrizanym yazykom [Travel of Momosaro, Isumbosi and Sparrow with clipped tongue]. Vsesvit — Universe, 3, 8–9. [In Ukrainian].
 3. Voskresenskyi. (1899, July 17). Kharkovskyy horodskoy muzey [Kharkiv City Museum]. Kharkovskyye vedomosti. [In Russian].
 4. Zummer, V. (1929). Vystavka “Mystetstvo Skhodu”. Zi zbirok Kharkivskoho Khudozhno-Istorychnoho Muzeju u Vseukrainskiy Naukoviy Asotsiatsiyi Skhodoznavstva [Exhibition of Oriental Art]. Vsesvit — Universe, 40, 15. [In Ukrainian].
 5. Ivanovska, T. O. (M.N). (1929). Yaponski statuetky [Japanese Netsuke]. Vsesvit — Universe, 5, 13. [In Ukrainian].
 6. Kataloh vystavky XII arkeolohycheskoho sezda v Kharkove [Exhibition Catalog of XII Archaeological Congress in Kharkov]. (1902). (p. 51). Kharkov. [In Russian].
 7. Kapranov, S. V. (2010). Stanovlennya yaponoznavstva v Ukrayini [The Formation of the Study of Japan in Ukraine]. Skhodoznavstvo — Orientalism, 49–50, 38–49. [In Ukrainian].
 8. Kovalivskyy, A. (1961). Iyvchennya Skhodu v Kharkivskomu universyteti ta Kharkovi u XVIII–XX vikakh [Study the East at Kharkov University and Kharkiv in the XVIII–XX centuries]. Antolohiya literatur Skhodu — Anthology of Literature of Orient. (pp. 9–122). Kharkiv. [In Ukrainian].
 9. Krasnov, A. N. (1898). Iz kolybeli tsivilizatsii. Pis'ma iz krusgosvetnogo puteshestviya [From the Cradle of Civilization]. St. Petersburg : Tip. M. Merkusheva. [In Russian].
 10. Krasnov, A. N. (1904, May 8, 11, 15, 19, 22, 26). Koe-что o yaponskoy kulture [Something about Japanese culture]. Yuzhnyy Kray. Kharkov. [In Russian].
 11. Krasnov, A. N. (1911, January 4, 16). Kolleksiya Hohuntsova v kharkovskom unyversytete [Gogutsov's Collection in Kharkov University]. Yuzhnyy Kray. (pp. 4–5). Kharkov. [In Russian].
 12. Krasnov, A. N. (1895). Po ostrovam Dalekaho Vostoka. Putevyye ocherki [On the Islands of the Far East]. St. Petersburg : Tip. N. A. Lebedeva. [In Russian].
 13. Lytovko, T. Y. (2012). Tvory mystetstva Skhodu v kolektsiyakh imperatorskoho kharkivskoho universytetu. Do pytannya rekonstruktsiyi skhidnoyi kolektsiyi Kharkova [Works of art in the collections of East Imperial Kharkov University]. Visnyk Kharkivskoyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv — Bulletin of the Kharkiv State Academy of Arts and Design. Kharkiv, 2, 93–98. [In Ukrainian].
 14. Vyazmitina, M. I. (Compiler). (1929). Mystetstvo skhodu. Providnyk vystavky khudozhno-istorychnoho muzeju [Art of the East. Exhibition Catalog]. Kharkiv. [In Ukrainian].
 15. Muratova, A. V. (2015). Predmety skhidnoho pokhodzhennya z fondiv KhIM (do pytannya vyvchennya) [Objects of the East from the Collections of the KhHM]. In Dvadsyat'pershi Sumtsov's'ki chytannya : Proceedings of the All-Ukrainian conference «Museum in a global world, innovation and preservation of traditions» dedicated to the 95th anniversary of its founding Kharkiv Historical Museum (2015, April 17). (pp. 241–248). Kharkiv : Maydan. [In Ukrainian].
 16. Naukovi ustanovy ta orhanizatsiyi USSR [Scientific institutions of the USSR]. Vydannya Derzhavnoyi Planovoyi Komisiyi USSR — Publication of the USSR State Planning Commission. (1930). (p. 260). Kharkiv. [In Ukrainian].
 17. Sherlts, R. (Compiler). (1912). Opisiyaniy medaley i monet, khraryashchikhsya v Numizmaticheskoy kabinet kharkovskogo universiteta. Ch. III. Vostochnyye monety. [Description of Medals and Coins Stored in the Numismatic Room of the Kharkov University]. (p. 155). Kharkov. [In Russian].
 18. Taliyev, V. I. (Ed.). (1916). Professor Andrey Nikolayevych Krasnov (1862–1914) [Professor Andrey Krasnov (1862–1914)]. Kharkov : Tip. M. Kh. Sergeyeva. [In Russian].
 19. Putevoditel po kharkovskomu gorodskomu khudozhestvenno-promyshlennomu muzeju i etnograficheskomy otdelu [Guide to the Kharkov City Art and Industry Museum and Ethnographic Department]. (1902). Kharkov. [In Russian].
 20. Pushchenko, F. (1928). Notatky do broshury Dmytrenko R. P. “Narodnoe tvorchestvo Yaponyy. Mynyaturnaya skulptura, netske, masky, t-suby” [Notes to the brochure by Dmitrenko R. P. “Folk Art of Japan. Miniature Sculpture, Netsuke, Mask, Tsuba”]. Skhidnyy Svit — Oriental World, 6, 284–287. [In Ukrainian].
 21. Pushchenko, F. (1927). Yaponske pysmenstvo [Japanese script]. Skhidnyy Svit — Oriental World, 1, 192–197. [In Ukrainian].
 22. Redyn, E. K. (1904). Muzey izyashchnykh iskusstv i drevnostey imperatorskogo Khar'kovskogo universiteta (1805–1905) : K istorii Imp. Khar'k. un-ta [Museum of Fine Arts and Antiquities of the Imperial Kharkiv University (1805–1905)]. Kharkov : Tipo-litogr. M. Zil'berberg. [In Russian].
 23. Tsyhankova, E. H., Kochubey, Y. M., Vasylyuk, O. D. (Compilers). (2011). Skhodoznavstvo i vizantolohiya v Ukrayini v imenakh [Oriental and Byzantium Studies in Ukraine by Names] : biobibliohr. dictionary. (L. V. Matvyyeva at al, Eds.) Kyiv : In-t skhodoznavstva im. A. Y. Krymskoho NANU. [In Ukrainian].
 24. Bagaley, D. I., Osipov, I. P. (Eds.). (1911). Uchenyye obshchestva i uchebnovspomogatel'nyya uchrezhdeniya Khar'kovskogo Universiteta (1805–1905) [Scientists and educational institutions of the Kharkov University (1805–1905)]. Kharkov : Pechatnoye delo. [In Russian].
 25. Fedoruk, O., Rybalko S. (2009) Sontse skhodyt na Skhodi [The Sun Rises in the East]. In Zi Skhodu na Zakhid : yapons'ka miniatyrna plastyka z kolektsiyi Oleksandra Fel'dmana — From East to West: Japanese Miniature Plastic from the Collection of Alexander Feldman. (pp. 6–9). Kharkiv : Folio [In Ukrainian].
 26. TsNB KhNU imeni V. N. Karazina, 772-r 1702/s. Muzey izyashchnykh iskusstv i drevnostey. Kopiroval'naya kniga, 3, 323–324. [In Russian].
 27. Rybalko, S. (2013). Japanese Fine Arts in Private and Museum Collections in Kharkiv, Ukraine. European Journal of Arts & Humanities. London, 1, 17–25. [In English].
- Рецензент статті: Рибалко С. Б., доктор мистецтвознавства, професор, Харківська державна академія культури
- Стаття надійшла до редакції 08.04.2017